

Túlélőművészek

Irodalmi vignetták a 20. századból

Gerhart Hauptmann

Mindazok, akiket ezzel az alsó-sziléziai fiatalemberrel összesodort az élet, egy zsenit ismerhettek meg. Az iskolában megbukott, mert nem tetszett neki a kiképzés. Gerhart Hauptmann elgondolt magának egy szövetséget, amelyben nem voltak sem állógallérok, sem nyakkendők, és amelyben a szabad szerelem uralkodott. A jelszava így szólt: vissza a természethez. Felmerült benne, hogy kíváncsi. Egyetlen menedékhelye Breslauban a színház volt. A tanyasi tanonckodás nehezebbé esett. Abbahagyta, mert, ahogy akkoriban mondták, valami baj volt a tüdejével. A művészeti iskolából rossz magaviselete és gyenge szorgalma miatt zárták ki. Titokban eljegyezte egy gazdag kereskedő lányát, aki lelkesen támogatta. Egyetemi tanulmányait nem fejezte be. Hogy szobrászként kipróbálja magát, a lány segítségével Rómába utazott. De a sikerek elmaradtak, és csalódottan tért haza Németországba. Majd búcsút mondott az akadémiai világnak, visszavonult az Óriás-hegységbe, elvált és újjaházasodott.

Különös vonzalmai voltak. Érdekelte a „fajhigiéniá”. Az első regényét később egy vándorprédikátorról írta, aki Krisztus követője akart lenni, és a Napisten kultuszának hódolt.

Először drámaíróként mutatta meg a karmait. A *Napfelkelte előtt* című darabját az ősbemutatón botrányosnak találták. A cenzúra azonban az alkalmi tiltásokon túl nem tudott ártani neki. Ráragasztották a naturalista jelzőt, a hírnevet, amely aztán *A bundával* és *A takácsokkal* legendás méreteket öltött. Világhír lett belőle, renomé, amelyből már soha nem épült fel. Az elismerés a századforduló után érkezett. Kitüntetések, tiszteletbeli doktori címek, 1912-ben a Nobel-díj. Utolérte a Goethe-szindróma.

A német szellemnek, úgy látszik, mindig szüksége van egy helyettes Goethére, hogy külföldön méltó reprezentánsa legyen. Még Thomas Mann sem tudta ezt a helyet betölteni. A *varázshegyben*, pusztá féltékenységből, Mynheer Peeperkorn alakjában viccelődött rajta. Igaz lenne, hogy költőnknek 1921-ben felajánlották a birodalmi kancellár hivatalát? Nehéz elhinni. Albert Ehrenstein azt mondta: „Az »örök klasszikus« cím lehúzta. A titánból egy lesüllyedt figura lett. De olümposzi feje kiemelkedett minden mélységből.”

Az évek előrehaladtával csökkent az eladott példányszám. Meglehetősen drága életet élt. A neoromantika, a film, majd a folytatásos regények felé fordult. Nyaranta visszavonult Hiddensee szigetének kolostorába. Mindig is szeretett volna magának egy Eckermannnt, egy bizalmast, aki titkárként szolgálja.

Először Elisabeth Jungmann, később Erhart Kästner játszotta el számára ezt a szerepet.

A német diktatúrákat Gerhart Hauptmann sérülések nélkül túlélte. S a nyolcvanadik születésnapjára megkapta a tizenhét kötetes összkiadást.

A nemzetiszocialisták békén hagyták, mert Hitler nélkülözhetetlennek tartotta. Az NDK-nak sem volt kifogása ellene. A temetésén Wilhelm Pieck és Johannes R. Becher mondott gyászbeszédet. Sírköve, amelyre csak a neve van felírva, Hiddenseen áll.

Alfred Döblin

A rendezett családi életet nem ismerte. Szülei kapcsolata tönkrement. Apja eltűnt Amerikában. Alfred Döblin a házasságában nem volt boldog, ahogyan felesége, Erna sem, holott négy fiúgyermekük született. Mindvégig kitartott Erna mellett, bár olykor más nőkkel vizsgálgatózott. Egyik fia 1940-ben öngyilkos lett, hogy semmiképp se kerüljön a németek kezére.

Az ideggyógyász Dr. D. 1928-ban ezt írta a költő D-ről: „Be kell vallanom, ezen az emberen nem igazodom ki, sem politikailag, sem általában véve. Néha olyan, mintha baloldali lenne, sőt nagyon baloldali, úgyszólván baloldali a négyzetben, máskor viszont meggondolatlan dolgokat mond, ami egy ilyen korú férfinnál teljességgel megengedhetetlen, vagy úgy tesz, mintha a pártok fölött állna.”

Tudták ezt Döblin olvasói is. Mi köze van az *Egy boglárka meggyilkolásának a Német álarcosbálhoz?* Hogyan egyeztethető össze *A két arzénos barát* a *Zsidó megújulással*, és a *Wang-lun három ugrása az 1918 novemberével?* Még legsikeresebb könyvében, a *Berlin, Alexanderplatzban* – amely nem utolsósorban a filmnek köszönhetően lett híres, és máig sokat olvasott regény – sem lehet megfogni ezt a próteuszi író.

Az érettségit csak nagy nehezen tudta letenni. „Szörnyen viselkedett” – mondták a tanárai. 1905-ben, az alkoholpszichózisról szóló disszertációjával doktorált. Éveken keresztül „látogatta az örültek házát”. Írt egy tanulmányt ezzel a fatális címmel: *A vészes lefolyású melankóliáról*. Katonaként szolgált a világháborúban, és jól jövedelmező praxist működtetett Kelet-Berlinben. Bizonyára kitűnő orvos volt. A zsidó közösségből hamar kilépett.

Amikor ez a kicsi, szemüveges zsidó úr, az örök civil, 1945 novemberében, egy nem rá méretezett francia tiszti egyenruhában, őrnagyi rangban visszatért az emigrációból Németországba, olyan benyomást keltve, mint egy idegen vendég, kijelentette: „Visszavonultam kései irodalmi stílusomba”.

Közben tizenkét év telt el száműzetésben, meneküléssel. A Reichstag felgyújtása utáni napon egy kis kofferrel hagyta el berlini lakását, és vonattal Stuttgartba, majd Svájcban keresztül Párizsba utazott. Ott hamarosan elmagányosodott a híres szerző. Vagyonát elvesztette, pénze nem volt. François Poncet közbenjárására, akit ismert, francia állampolgárságot szerzett, amely életmentőnek bizonyult, amikor 1940-ben családjával kalandos utazásra kényszerült a megszállt Franciaországon keresztül. Néhány ottmaradt barátja szerzett nekik rendkívüli vízumot Amerikába. Hollywoodban kapott menedéket, jóllehet nem beszélt angolul.

Heinrich Mann kitarzott mellette, de annak testvérével, Thomasszal és Lion Feuchtwangerrel, akik a villájukban éltek, nem tudott kijönni. „Teljesen izoláltan élek.” A forgatókönyv-szerződései csak papíron léteztek. 1941-ben áttért a katolikus hitre. Döntését Bertolt Brecht „kínos baleset”-ként értékelte.

A háború után az elsők között jött haza Amerikából. 1945-ben Németországban a francia megszálló hatalom alkalmazásában könyvek előcenzúrázásával foglalkozott. A kezdődő hidegháború ellenére volt. Nem először kellett beérnie a székek közötti helyre. Egyik irodalmi kudarcra követte a másikat. Egy újonnan alapított mainzi Akadémia alelnöki pozíciójával félreállították. „Ebben az országban, amelyben én és a szüleim születünk, teljesen felesleges vagyok” – írta 1953-ban Theodor Heussnak.

Túlélte, de hogyan? „Amikor visszatértem, nem tértem vissza.” Ezt már 1946-ban tudta. Elkeseredve és betegen ismét Párizsba költözött. A melankóliája, ahogy azt egykor orvostanhallgatóként leírta, „véstes lefolyású” volt. Látóképessége lecsökkent. Szívinfarktusa súlyos bémuláshoz vezetett. Egy fekete-erdei kórházban halt meg 1957-ben. Felesége, Erna még ugyanebben az évben öngyilkos lett Párizsban.

Sokan voltak elégedetlenek vele. A kommunistákkal hamar összeveszett. Ez az ellenszenv messzemenően kölcsönös volt. Hanns Eisler azt kiáltotta utána: „Nem tudom, hogyan lehet megmenteni a műveit, ha ennyi értelmetlenség van bennük”. Húsz évvel később Marcel Reich-Ranicki kivételesen fején találta a szöveget: „Önzőn és önfeledten kereste a saját útját – igazi ámokfutó volt századunk írói között”.

Ingeborg Bachmann

Nem öngyilkosság volt. A tüzet az ágyban túlélte volna, ha a klinikán azonnal kezelésbe veszik. Ez nem történt meg. Csak huszonnégy órával később látták el Ingeborg Bachmann égési sérüléseit, de akkor már késő volt.

Az életét övező sok legenda közül ez csak az utolsó.

Igen, jól ismertem, és nem csak a véletlenszerű találkozásoknak köszönhetően, amelyek az irodalmi élet velejárói. 1959-ben eltöltöttünk egy közös évet Rómában. Ő ott – amennyire lehetett – otthon volt; nekem pedig a Villa Massimóban kínáltak szállást, amelyet nem nagyon vettem igénybe. Gyakran láttuk egymást a Via Veneto kávézóiban, Hans Werner Henzénél vagy Giglio szigetén, amelyet akkoriban még nem leptek el a turisták.

Gyorsan megegyeztünk, hogy a legtöbb témát egyszerűen elengedjük: az irodalmi élet csatáit, a pletykákat, és a sok szeretőt, akiket rendre megcsalt. Az egyik, azt hiszem, egy algériai összeesküvő volt, aki a francia gyarmatosító hatalom ellen harcolt, a többiek írók vagy zenészek. De voltak közöttük sztárok, mecénások és védelmezők is. A legfontosabb szerelmi viszonyairól a Paul Celannal és a Max Frischsel való levelezése tanúskodik. Erről mélyen hallgattam, aminek örült.

És ezzel szemben ott voltak a versek! Nemcsak a sajátjai, hanem Ungaretti versei is, amelyeket éppen fordított. Vele egy késői órán tűnt fel, ezüstfletteres ruhába öltözve. A Piazza egyik bányájában beszélgettünk az alexandrinusokról, az

operáról, Shakespeare *Téli regéjéről*, az algériai háborúról, Berlinről, Klagenfurtról vagy épp a Harvardról, ahová 1955-ben Henry Kissinger meghívta és magával vitte. Nagyon hamar egyetértettünk a hűséges Siegfried Unseld előnyös tulajdonságait illetően, aki megszabadította a régi szerződéseitől, és a kiadójában biztos otthont teremtett számára.

Olykor betekintést engedett a meneküléseibe, a depresszióiba és azokba a hosszú hónapokba, amelyeket különböző klinikákon és szanatóriumokban töltött.

Egyszer együtt mentünk Németországban egy vidéki turnéra. A második este egy zajos vendéglőben elájult, s ezzel, nagy megkönnyebbülésemre, a vállalkozás véget is ért. Nem csak színlelte a gyengeségét; egész életében álmatlanságtól szenvedett, gyógyszer- és alkoholfüggő volt.

Bár ritkán volt pénze, mindig jó lakásokban élt. Egyszer egy szép házban lakott Nápolyban Hans Werner Henzével, később pedig az Aventinón Max Frischsel. Két író egy szálláson, az nem mindig jelent jót. Még ha nem dolgoznak is ugyanazon az emeleten, hallják, hogy az egyik mikor kalapál valamit az írógépén, miközben a másik az üres papírt bámulja, és nem tudja, hogyan tovább. Így járt Ingeborg Max Frisch villájában.

Berlinben a Königsallee egyik házába költözött, és összebarátkozott Gombrowiczsal, aki igen jól megértette politikai gyanakvását. Végül teljesen egyedül lakott a római Via Bocca di Leonén.

De mindez nem segített rajta. Sok drámát és csalódást élt át. Az utolsó nagy terve, amelynek csak az első része készült el, az ominózus *Halálnemek* címet viseli. Nagyon sajnálom, hogy Ingeborgot egy pusztá vignettával nem tudom elintézni. Az élete megtölthetne több regényt is, amelyek remélhetőleg sohasem fognak elkészülni és megjelenni.

Egyszer hosszú vonakodás után megmutatta egy új versét. 1964-ben írta, és négy évvel később nyomtatták ki. „Csehország a tenger mellett fekszik” – ez volt az utolsó költeménye.

*„Már nem akarok semmit magamnak. El akarok pusztulni.
... És tévedjetek akár százszor,
ahogy én tévedtem, és a próbákat sem álltam ki,
bár mégis kiálltam őket sorra.”*

Kertész Imre

Nem könnyű őt dicsérni. Úgy tartotta, „a hírnév gondolata szenilis önkielégítés”, s „a halhatatlanságé egyszerűen nevetséges”. A karrierjében – ahogy ő maga megállapította – „van valami abszurd, valami, amit aligha lehet megemészteni”.

Kertész Imre nagyon szeretetreméltó ember volt. De nem hagytam, hogy a varázsa megtévesszen. Mert emögött olyasvalaki állt, aki könyörtelen tudott lenni önmagával és a világgal szemben, amelybe belevetett.

Nem kereste magának ezt a sorsot. De nem maradt neki más; az írás volt számára az egyetlen lehetséges válasz arra a kérdésre, hogy miként lehet túlélni a túlélés után.

Sohasem mutatták be a nagy gyilkosságot a megértés kétségbeesett kísérleteként úgy, ahogy ő a *Sorstalanság*ban. Egy gyereket foglyul ejtenek és elhurcolnak. Gyötrelmes erőfeszítése, hogy valami értelmet találjon abban, amivel szembeke­rül, meghiúsul. Más foglyokhoz hasonlóan ő is megpróbál jó fogoly lenni. „Már az első ütésnél azonnal a földre vettem magam, s a többit nem is éreztem.”

„Néha szeretetteljes szavakkal, néha szigorú figyelmeztetéssel tettek éretté, azért, hogy kiirtsanak. Sohasem tiltakoztam, arra törekedtem, hogy mindent el­végezzek, amire képes vagyok” – nyilatkozta. Ilyen iszonyú ártatlanság leírására őelőtte senki nem vállalkozott. Csak a végtelen megaláztatás után, a gyilkosságok után, a „felszabadulás” után, már visszatérve a normalitásba, egy olyan világba, amely úgy megy tovább, mintha mi sem történt volna – tagad meg minden elné­zést és megértést a jelentől, amely úgy akar tenni, mintha mi sem történt volna.

„Talán azért kezdtem el írni, hogy bosszút álljak.” Innentől kezdve mindenütt és minden nyelvben szellemi menekült volt. „Már régóta nem keresek sem hazát, sem identitást. Más vagyok, mint ők, más vagyok, mint mások, más vagyok, mint én.”

Ez mindenekelőtt érvényes Budapestre, ahol született, és Magyarországra, ahol felnőtt. Mivel a családja zsidó volt, 14 évesen, 1944 júliusában Auschwitzon keresztül Buchenwaldba deportálták. 1945 áprilisában tért vissza Budapestre.

1960-ban kezdte el tizenhárom évig tartó munkáját a *Sorstalanság*on, amely 1975-ben jelent meg Magyarországon. A kommunista rezsim alatt a publikálása szóba sem jöhetett.¹ Kertésznek nem volt pénze. Sokáig a fordításaiból élt; Schnitzler és Hofmannsthal, Joseph Roth és Elias Canetti műveit ültette át né­metről magyarra.

Olykor még arra is rászorult, hogy zenés színházaknak librettókat írjon. A ma­gyar operett a párt uralma alatt is virágzott. Az volt a feladata, hogy a népet, még ha propagandisztikus célokból is, jókedvre derítse. De Kertésznek ez nem jelentett szórakozást.

Sem a cenzúra, sem a szegénység nem tudta feltartóztatni. Kitartóan dolgo­zott a következő regényein: *Kaddis a meg nem született gyermekért*, *A kudarc*. Ezeket a műveket manapság, a *Felszámolás*sal együtt, „a *Sorstalanság* tetralógiája”-ként emlegetik; ez azonban – ahogy Kertész mondta – csak egy ostoba újságíró rossz ötlete volt.

„Azt kérdeztem magamtól, hogyan boldogulnának az emberek, ha a kommu­nizmus megbukna, és győzne a demokrácia, és figyelmesen hallgattam őket. A történeteik színültig voltak hazugságokkal. Egy feljelentőikkel teli társadalom nem változik meg egyik pillanatról a másikra.”

Az autoritásoknak való engedelmesség és az antiszemitizmus nehézség nélkül túlélte a fordulatot. Az ország elmerült a nosztalgiában, az önsajnálban és az opportunizmusban. Ezért Kertész 2001-ben a feleségével Berlinbe emigrált, ahol megbecsülték, s ahol barátokra lelt. Aztán megkapta a Nobel-díjat. Amit ekkor mondott, meggyőző volt: „Ha azt gondolod, hogy el tudsz érni valamilyen hatást, ha elhiteted magaddal, hogy fontos vagy, akkor a játszma véget ért”.

¹ 1975-ben jelent meg a *Sorstalanság*, aztán 1977-ben két kisregény (*A nyomkereső* és a *Detektívtörté­net*), de aztán hosszú csend következik. *A kudarc* majd csak 1988-ban jön ki. – *A ford.*

Egyik utolsó interjújában azon töprengett, hogy a munkája vagy a betegsége fogja-e megölni. James Parkinsonnak, az angol orvosnak, aki ezt a szenvedést 1817-ben elsőként leírta, Basedow és Alzheimer urakhoz hasonlóan a halhatatlanság szomorú formájában lett része. Imre, amikor utoljára láttam, már nem tudott írni, dadogott, remegett és le volt gyengülve.

Azon csodálkozom, hogy ilyen sokáig kibírta közöttünk.

Danilo Kiš

Miért kellene csak a fiataloknak szólnia az 1984-es *Tanácsok egy fiatal írónak* című szövegnek? Az öregeknek is oda kellene figyelniük Danilo Kiš számos javaslatára:

Tartsd távol magad a fejedelmektől.

A következő maximát mindig tartsd észbe: „Aki eléri a célt, minden mást elvét.”

Ne törődj a közgazdaságtannal, a szociológiával és a pszichoanalízissel.

Ne higgy a prófétáknak, mert te magad is próféta vagy.

Ne légy próféta, mert a kételkedés a te fegyvered.

Ne higgy a pillanatnak, mert meg fogod bánni.

Ne gondold, hogy az irodalmaid „a társadalom hasznára van”.

Ne mondj véleményt minden dologról.

Fogalmazd meg, amit mások gondolnak, aztán felejtse el.

Ne higgy az írók halhatatlanságában, mert az csak professzori butaság.

Ne légy tragikusan komoly, mert az komikus.

Danilo Kišsel többször találkoztam, Berlinben, Amszterdamban vagy a New York-i PEN-klubban. Temperamentumos ember volt, loboncos fejjel, tele gondolati ugrásokkal, aki minden gátlás nélkül folyamatosan beszélt németül. Ami nekem a legjobban tetszett, az az ismeretelmélete volt, amelyet a házi istenei, Jorge Luis Borges és Bruno Schulz segítségével dolgozott ki. A faktum és a fikció ambivalenciája tipikus jegye írásmódjának. S a hamisítás témája is mindig érdekelte.

Danilo Kiš Szabadkán, a Szerb Királyságban született. Az apja zsidó volt, vasúti ellenőrként dolgozott az Osztrák–Magyar Monarchiában, és eredetileg Kohnnak hívták. Az anyja montenegrói volt. A második világháborúban apját Auschwitz-Birkenauban megölték. Az anyja megkeresztelt fiával Magyarországra menekült, ahol sikerült túlélniük a háborút, és 1947-ben a Vöröskereszt segítségével Montenegróba repatriálták őket. Danilo a tanulmányait követően Belgrádban többnyelvű fordítóként dolgozott, amivel saját szerzői munkáját is finanszírozta. Sokáig Franciaországban élt a szerb-horvát irodalom lektoraként. Első könyve 1962-ben jelent meg *A padlásszoba* címmel.

A párt számára egyre gyanúsabb lett, amit írt. A sajtóban plágiummal vádolták. A belgrádi irodalmi üzemből gúnyolódtak rajta, miközben külföldön a neve már ott volt a Nobel-díjra jelöltek listáján. Sokat utazott, a legszívesebben Párizsban élt.

Emlékszem, ahogy egyszer felhívta a figyelmemet Lurice Joly *Veszekedés a pokolban* című könyvére, és annak valószínűtlen történetére. A *Cion bölcseinek hír-*

hadt jegyzőkönyvei nagyrészt Joly Machiavelli és Montesquieu párbeszéde című művére épül, de azt olyan módon állítja a feje tetejére, hogy a demokrácia radikális védelme annak ellentétébe csap át.

Olyan antiszemita, uszító irat jött ki ebből, amely máig teleshennyezi a világot, egy hamisítatlan hamisítvány, amelynek származását sohasem sikerült teljesen feltárni. Danilo Kiš elbeszélést írt erről *A királyok és az örültek könyve* címmel, amely két főműve közül *A holtak enciklopédiájában* található.

A második főműve, a *Síremlék Boris Davidovicsnak*, 1976-ban jelent meg Belgrádban; jöllehet csak 170 oldalas, mégis minden bizonnyal ez a legradikálisabb szembefordulás a sztálinizmussal. Kiš annyi ellenszenvet váltott ki a jugoszláv egységpártban, hogy át kellett költöznie Párizsba.

„Egy és ugyanazon történet hét fejezetében” meséli el a magyar, lengyel, és orosz forradalmárok drámai történetét, akik önnön érületük áldozatai lesznek, mihelyst az apparátus hatalma saját emberei ellen fordul. Síremlékük kenotáfium, mert a Gulágban földelték el, vagy a titkosrendőrség pincéjében ölték meg őket.

A szöveg dokumentumokból és fikciókból álló montázs, a szélhámos zsargon és a forradalmi jelszavak egyvelege. Csak Danilo módszerével lehetett a főszerplők és történeteik kaotikus fordulatait, konfliktusait és ellentmondásait bemutatni. Mind a hét történet összefügg egymással, és a sokszínű történeti szálak – amelyek a középkor és a 20. század között futnak ide-oda – virtuóz gombolyagot alkotnak. Céljuk az, hogy az olvasót összezavarják és hipnotizálják.

Danilo Kiš 54 éves korában, tüdőrákban halt meg Párizsban. Korai halála lehet az oka annak, hogy életműve mára feledésbe merült.

BARTHA JUDIT és WEISS JÁNOS fordítása

FORDÍTÓI UTÓSZÓ

„Kilencvenkilenc vignetta a 20. századból” – ez Hans Magnus Enzensberger 2018-ban megjelent könyvének alcíme. De mit jelent a vignetta? Az irodalmi műfajok között aligha találkozunk ilyen elnevezéssel.

Enzensberger saját etimológiáját követve a francia eredetű, ‘vigne’ (szőlő) tőből kicsinyítéssel képzett ‘vignette’ (címke, keretdísz) szónak a művészetben tág jelentésmezője van: jelölheti a miniatúr, a széleknél elhomályosodó, nyakba akasztható portréfestményeket, valamint a fényképezőgép lencséje elé helyezett maszkokat, amelyek segítségével a felvétel bizonyos részei lekicsinyíthetők, elhomályosíthatók vagy eltávolíthatók, továbbá az ókori római kolumbáriumokban fellelhető képeket is.

A szerzőportrék kiválasztásánál Enzensbergert éppúgy szubjektív szempontok vezérik, mint azok megrajzolásánál. A kánon részévé vált nagy nevek mellett – az itt közölt vignetták hősein kívül ide tartozik még többek között Bertolt Brecht, Mihail Bulgakov,

Colette, Gabriel García Márquez vagy Arthur Miller – olyan kevésbé ismert írókat is bemutat, mint Irmgard Keun, Veijo Meri, Harry Mulisch vagy Julian Tuwim. Minden esetben rövid, legfeljebb három-négyoldalas irodalmi portrékat vázol fel, amelyek együttesével tablószerű képet alkot.

Az egymást követő portrék láncolatában, ahol a sorrendet a szerzők születési évszáma határozza meg, felfedezhető egy erős vezérfonal: a túlélésért folytatott küzdelem. A 20. század írói életműveinek ez az egyik aspektusa, amelyről nem szokás beszélni. (És amit túl kell élni, annak sokféle alakja lehet: a fizikai üldözéstől a megsemmisítő táborokon át a depresszióig.)

A könyv azt sugallja, hogy ez (vagy ez is) a század története, ha tetszik, annak párdarabja, amit Günter Grass 1999-ben száz pillanatfelvételen, *Az én évszázadom* címmel adott közre.

Bartha Judit, Weiss János